

conservatisme en sociologie in de jaren dertig*

Bart van Heerikhuizen en Nico Wilterdink

DEEL I ALGEMEEN

Nederland is in de jaren dertig: een conservatief land, een conservatieve tijd. Deze uiterst grove kwalificaties dringen zich vrij gemakkelijk op bij het kennismaken van geschriften van en over dit decennium (1). Het in straffe orde-handhaving en uiterste zuinigheid uitblinkende regeringsbeleid, de voorzichtigheid van de socialistische arbeidersbeweging, de niettemin wijdverbreide angst voor gezagsonderminning, de "fatsoensrakerij" (een term die Vestdijk in 1939 introduceerde), - dat zijn enkele van de trekken uit deze periode die ons nu opvallen.

Wie de lessen van de sociologie van de sociologie ter harte heeft genomen, mag er van uitgaan dat er in de sociologie van die tijd iets van het hier vluchtig aangeduide geestelijk klimaat terug te vinden zal zijn. En inderdaad: al bij oppervlakkige kennismaking met sommige sociologische geschriften uit die tijd stuit men op beweringen die we nu geneigd zijn "conservatief" te noemen. Zo komt men uitlatingen tegen waarin orde, consensus en harmonische samenwerking tussen standen en beroepsgroepen als normaal en wenselijk worden benadrukt, - uitlatingen dus die gerangschikt kunnen worden onder wat sociologen en vakbondsmensen enige decennia later als "harmoniemodel" aan de kaak zouden stellen. In andere geschriften vindt men passages waarin gewezen wordt op het grote belang van actieve, krachtige en kloeke individuen voor een bloeiend groepsleven. Opvallend is soms de beklemtoning van de noodzaak van leiding en gezag, en het als vanzelfsprekend hanteren van een onderscheid tussen "elite" en "massa". Begrippen als "volkskarakter" blijken in diverse geschriften een belangrijke plaats in te nemen. En men treft nogal eens beweringen aan die nu als racistisch veroordeeld zouden worden.

Al deze opvattingen zouden we volgens het huidige spraakgebruik - dat overigens niet glashelder is - min of meer "conservatief" kunnen noemen. Het probleem is nu: Zijn dit soort ideeën wel allemaal onder de noemer van conservatisme te brengen, en zo ja, op grond waarvan? Met welke denktradities zijn die ideeën dan verbonden, en hoe hebben deze zich in de Nederlandse samenleving gemanifesteerd? Op deze vragen zullen we in deel I van dit stuk ingaan, om in deel II terug te keren bij de Nederlandse sociolo-

gie van de jaren dertig.

Conservatisme: varianten en een omschrijving

Conservatisme is een woord dat op de meest uiteenlopende gedragingen, opvattingen en uiterlijkheden wordt toegepast: op kleding en haardracht, sexualiteit en huwelijksmoraal, stijl van leiding geven en manieren van gehoorzamen. In dit woordgebruik wordt, zo kunnen we vermoeden, uitgegaan van de veronderstelling dat zich hoe dan ook bepaalde sociale en culturele ontwikkelingen doorzetten waarbij sommige mensen - de conservatieven - achterlopen.

In het vervolg zullen we ons beperken tot conservatisme als ideologie, of beter: kenmerk van ideologieën. Het gaat hier, met andere woorden, om betrekkelijk algemene, expliciet geformuleerde opvattingen over de wijze waarop de samenleving - in het bijzonder de eigen nationale samenleving - functioneert en zou moeten functioneren. Conservatisme in deze zin is te onderscheiden van *conventionalisme*, het als min of meer vanzelfsprekend aanvaarden van gevestigde normen, gebruiken, sociale verhoudingen (2).

We zouden de vraag wat conservatisme (als ideologie) is, eenvoudigweg kunnen beantwoorden door een eigen definitie op te stellen die we om "analytische" redenen zinvol achten. Een dergelijke nominalistische definitie heeft als bezwaar dat ze gauw in strijd is met het gangbare spraakgebruik, dat zeker bij een zo geladen begrip als dit moeilijk te ontlopen is. Passender lijkt ons daarom een werkwijze waarin we enkele ideologische stromingen behandelen die vrij algemeen als conservatief worden betiteld, om vervolgens na te gaan wat het gemeenschappelijke is dat ze tot conservatief stempelt. We zullen ons daarbij speciaal richten op ideeën die in het tweede deel van dit stuk terugkeren: ideeën die in de ontwikkeling van de sociologie, en speciaal de Nederlandse sociologie van de jaren dertig, belangrijk zijn geweest.

De geschiedenis van het conservatisme laat men vaak beginnen aan het einde van de 18e eeuw, met enige vluchtige verwijzingen naar vroeger tijden. De conservatieve beweging die dan opkomt is een produkt van dezelfde moderniseringsprocessen waar ze zich tegen keert: de Verlichting en de Franse revolutie (en alles wat daarmee samenhangt), de industriële revolutie en de gevolgen daarvan. De conservatieven van de eerste helft van de 19e eeuw hebben eenzelfde tegenstander gemeen; hun denken is anti-liberaal, anti-rationalistisch, anti-abstract, contra politieke gelijkheid, contra radicale veranderingen. Bij alle onderlinge verschillen, gebonden aan tijdsperiode, natie, stand (adellijke versus burgerlijke groeperingen) en algehele oriëntatie (pragmatici versus romantici) zijn er zoveel overeenkomsten dat we inderdaad kunnen spreken van één conservatieve stroming, aan te duiden als *organicismisch conservatisme*. Het beeld van de (normale en wenselijke) samenleving als een organisch geheel,

waarbinnen de individuen zich bepaald weten door hun plaats in dat geheel, waarin de verschillende groepen elk een functie hebben, waarin een krachtige, moreel en religieus onderbouwde sociale orde heerst, waarin consensus, solidariteit en affectieve bindingen de samenleving bijeenhouden en mensen deelen hebben aan gemeenschappelijke, in het verleden gewortelde en slechts heel geleidelijk veranderende tradities, - dit beeld vormt de gemeenschappelijke kern van deze ideologie. Het drukte een sterk stempel op de sociologie, met name in het *Gemeinschaft*-denken van Tönnies c.s. en langs de lijn van Comte via Durkheim naar het structureel-functionalisme. In deze laatste stroming werd het organicisme ontdaan van romantische elementen en aangepast aan de hooggeïndustrialiseerde, geurbaniseerde maatschappij, waarbij soms zelfs het gebruik van organische metaforen angstvallig werd vermeden.

Het organicistisch conservatisme is wel gelijkgesteld met conservatisme in het algemeen, dat de grote tegenhanger zou zijn van zowel liberalisme als socialisme (3). Maar volgens een vrij gebruikelijke terminologie is dit type conservatisme toch niet het enige. Te denken valt hier, onder andere, aan het *sociaal-darwinisme*, waarmee harde economische concurrentie kon worden gerechtvaardigd en pogingen tot sociale hervorming konden worden bestreden, en dat zich aan het eind van de 19e eeuw in een grote populariteit in ondernemerskringen (vooral Amerikaanse en Engelse) mocht verheugen (4). Dit sociaal-darwinisme lag in het verlengde van het burgerlijk liberalisme, dat van het begin af aan elementen bevatte die tegen de aanspraken van niet-bezitters konden worden gebruikt: de onaantastbaarheid van privé-bezit, de vrijheid van contract en markt. Voorzover, met de toenemende dominantie van de bourgeoisie, de anti-socialistische en zelfs anti-reformistische kanten van het liberalisme overheersend werden, vormde zich een conservatief soort liberalisme, oftewel *liberaal conservatisme* (5). Het sociaal-darwinisme voegde hier een nieuwe intellectuele rechtvaardiging aan toe: "laissez-faire" was niet alleen geboden om een optimale productie te verzekeren, maar vooral om de maatschappelijke vooruitgang langs de weg van natuurlijke selectie te bevorderen.

Het oorspronkelijk zo sterk liberale en individualistische sociaal-darwinisme waaierte rond de eeuwwisseling in verschillende richtingen uiteen. Ten dele ging het, onder invloed van de groeiende machtsstrijd tussen Westeuropese staten en het zich uitbreidende imperialisme, collectivistische trekken vertonen; de concurrentie tussen individuen werd vervangen door de concurrentie tussen naties, staten, rassen, de "survival of the fittest" werd vertaald in het voortbestaan van de sterkste collectiviteit. Ten dele ook maakte het vooruitgangsoptimisme plaats voor pessimistische toekomstverwachtingen, en het laissez-faire-ideaal voor het bepleiten van overheidsingrijpen, met name eugenetisch ingrijpen om de al te succesvolle voortplanting van zwakken en a-socialen tegen te gaan. Ruimer dan van sociaal-darwinisme kunnen we hier spreken van *biologistisch conservatisme*, een conservatisme dat onveranderlijk geachte trekken van

menselijke samenlevingen grondvest op biologische principes en daarbij vooral veel betekenis toekent aan de erfelijke verschillen, de "natuurlijke ongelijkheid" tussen mensen.

Met de toename van staatsregulering, de groei van massa-organisaties en de deelname van steeds grotere groepen aan het politieke leven wordt, rond de eeuwwisseling, een ander type sociaal denken invloedrijk: een denken in termen van een onvermijdelijk onderscheid tussen een of meer leidende elites, waarvan de leden uitblinken door bijzondere bekwaamheden, en een amorfe en volgzaam massa. Hoewel dit *elitisme* (6) in principe aanzetten kon geven tot maatschappijkritiek - voorzover men nl. discrepanties signaleerde tussen natuurlijke elites en feitelijke sociale privileges -, overheerste meestal een conservatieve teneur: elites werden grotendeels geïdentificeerd met maatschappelijk bevoorrechte groepen, de massa met de arbeiders- en middenlagen waar men zich boven wilde verheffen. Het elitisme kon zich overigens gemakkelijk vermengen met organicistisch of biologisch conservatisme; het kon beide modificeren en aanvullen.

Wat is nu de gemeenschappelijke noemer van deze conservatief te noemen stromingen? Anders gezegd: welke omschrijving van conservatisme past bij elk van deze stromingen, en wellicht ook bij andere, nog niet genoemde? Een voor de hand liggende omschrijving luidt: conservatisme is het rechtvaardigen van (het streven naar behoud van) bestaande samenlevingsvormen (7). Maar bij nadere beschouwing is deze omschrijving te algemeen. Iemand als Burke bijvoorbeeld, door veel Engelse en Amerikaanse auteurs gezien als de puurste conservatief aller tijden, steunde de ingrijpende *enclosure*-bepalingen waarmee kleine boeren in Engeland van hun land werden verdreven, en waarschijnlijk is niemand ooit op het idee gekomen hem in dit opzicht plotseling niet-conservatief, laat staan anti-conservatief te noemen. In het sociaal-darwinisme werden allerlei sociale veranderingen, met name op economisch, technologisch en wetenschappelijk gebied, toegejuicht. Omgekeerd zijn er vormen van opkomen voor behoud van het bestaande - bijv. verdediging van de parlementaire democratie tegen fascistische dreiging - die door weinigen conservatief zullen worden genoemd.

Conservatisme is, met andere woorden, beter te zien als *selectieve* behoudzucht, verzet tegen een *bepaald soort* veranderingen. Vanaf het einde van de 18e eeuw nu is - aanvankelijk vooral in de Westerse wereld, later steeds meer ook in de niet-Westerse wereld - bij het nastreven van maatschappelijke veranderingen steeds weer een beroep gedaan op het gelijkheidsideaal. Conservatisme is dan wellicht op te vatten als verzet tegen veranderingen die in naam van het gelijkheidsideaal worden nagestreefd of doorgevoerd.

In de besproken varianten van conservatisme wordt bestaande sociale ongelijkheid (8) inderdaad gelegitimeerd. Het organicistisch conservatisme verdedigt de bestaande ongelijkheid door te wijzen op het wederkerige belang dat de verschillende standen

bindt wanneer ze elk hun passende functie voor elkaar en voor het grotere geheel uitoefenen (9); vaak wordt hierbij de noodzaak genoemd van een leidende, zich voor het algemeen welzijn verantwoordelijk voelende aristocratie. Het sociaal-darwinisme of, ruimer, biologistisch conservatisme, verdedigt de bestaande ongelijkheid door te poneren dat de bekwaamste, sterkste individuen en groepen in een eerlijke concurrentiestrijd de meeste privileges weten te verwerven, en dat een dergelijke concurrentiestrijd noodzakelijk is voor de algehele vooruitgang. In het besproken elitisme krijgen verschillen in macht en bekwaamheid een min of meer permanent karakter en wordt bestaande sociale ongelijkheid voor een groot deel gegrondvest op de "natuurlijke" verschillen tussen elite en massa.

We mogen concluderen dat "verdediging van bestaande sociale ongelijkheid" de, of althans een, gemeenschappelijke trek van de besproken vormen van conservatisme is. Dit voert naar de volgende omschrijving: *Conservatisme heeft betrekking op die ideologieën die een verdediging inhouden van bestaande vormen van sociale ongelijkheid, in verzet tegen streven naar vermindering van die ongelijkheid* (10).

Andere idealen dan Gelijkheid die eveneens van zich lieten spreken in de ideologische en politieke conflicten van de 19e en 20e eeuw, met name Vrijheid en Solidariteit, differentiëren niet duidelijk tussen conservatief en niet-conservatief, volgens de betekenis die in het spraakgebruik aan deze termen wordt gehecht. Het principe van solidariteit is zowel door conservatieven als (niet-conservatieve) socialisten met kracht naar voren gebracht. En tegenover het "abstracte" vrijheidsprincipe van niet-conservatieve liberalen stelden de 19e eeuwse conservatieven vaak een ander, "concreet" vrijheidsprincipe, terwijl een van hun argumenten tegen grotere gelijkheid was dat deze de hen zo dierbare vrijheid in gevaar bracht. Het principe van gelijkheid verschilt nog op een andere manier van de principes van vrijheid en solidariteit. Ten aanzien van gelijkheid bestaat een wijdverbreide overtuiging dat deze op langere termijn ook werkelijk toeneemt. Verschil van mening bestaat over de tijdsperiode waarover deze ontwikkeling geconstateerd kan worden (marxisten zijn bijv. geneigd tot op heden alleen maar verscherping van ongelijkheid te zien maar voor de toekomst de zegepraal van de Gelijkheid te voorspellen) en over de houding die ertegenover moet worden ingenomen: "progressieven" (de term die meestal als tegenpool van conservatief fungeert) juichen de ontwikkeling toe en proberen haar naar vermogen te bevorderen, "conservatieven" zijn er beducht voor en proberen haar af te remmen. Het gelijkheidsprincipe is, met andere woorden, opgenomen in een evolutionistisch perspectief dat onder meer zijn uitdrukking vindt in de tweedeling progressief/conservatief. Alles bijeen pleit veel voor de zojuist gegeven omschrijving van conservatisme, - genoeg, wat ons betreft, om er in het vervolg van dit stuk van uit te gaan. Deze omschrijving pretendeert overigens niet het "wezen" van het conservatisme te onthullen, noch een voor alle tijden en samenlevingen geldende definitie te zijn.

Zij bedoelt slechts weer te geven wat het gemeenschappelijke kenmerk is van verschillende conservatief te noemen ideologische opvattingen die sinds het einde van de 18e eeuw in de Westerse samenlevingen zijn geformuleerd.

Bestaande vormen van sociale ongelijkheid kunnen op heel verschillende manieren worden verdedigd. In een samenleving als de onze, waarin naar de heersende opinie de waarde van gelijkheid sterk wordt benadrukt, zullen conservatieven geneigd zijn enigszins verhullend hun zaak te verdedigen: ze zullen de bestaande ongelijkheid niet gauw openlijk aanprijzen, maar eerder naar voren brengen dat het ideaal van gelijkheid al in vergaande mate verwezenlijkt is, of dat nog grotere gelijkheid allerlei nadelige sociale gevolgen zal hebben. In conservatief te noemen geschriften staat een expliciete verdediging van bestaande sociale ongelijkheid ook niet altijd voorop. Andere trekken die we erin kunnen aantreffen en die wel als "typisch conservatief" worden beschouwd, zijn met name:

- het beschouwen van *orde* als doel op zichzelf, en het opkomen voor bijbehorende waarden: gehoorzaamheid, plichtsbetrachting, conformiteit aan de groep.
- een beroep doen op "eeuwenoude tradities", of "het normale": bijv. bepaalde burgerlijke fatsoensnormen, normen van gematigdheid, voorzichtigheid, realisme, enz.
- de "vereeuwiging" van bepaalde sociale formaties, door ze als natuurlijke en bovenpersoonlijke eenheden voor te stellen: de natie of het volk, het gezin, de kerk, de lokale gemeenschap, de streek.
- idealisering van bedreigde of al verdwenen sociale formaties: bijv. de traditionele dorpsgemeenschap, de gilden, de standen, de Middeleeuwse samenleving.
- afschuw van "moderne" verschijnselen: de techniek, de grote stad, de bureaucratie.

Geen van deze trekken is echter noodzakelijk of voldoende om van conservatisme te kunnen spreken: ze komen niet in alle conservatieve ideeënwerelden voor; en ze kunnen ook in andere ideologieën zijn opgenomen, zoals in het fascisme en andere vormen van "rechts extremisme" ("orde" als doel op zichzelf, de "vereeuwiging" van het Volk) en zelfs in "linkse" ideologieën (de afkeer van techniek en bureaucratie, het idealiseren van kenmerken van een - bijv. voorkapitalistisch - verleden). Niettemin zijn de genoemde trekken wel heel sterk met conservatisme verbonden. Waar ze in combinatie met elkaar voorkomen en waar ze niet gepaard gaan met het als problematisch aan de orde stellen van de bestaande ongelijkheidsstructuur, kunnen we zeggen dat ze duiden op conservatisme - een conservatisme waarin de bestaande ongelijkheid op enigszins indirecte en impliciete wijze (via een beroep op orde, de traditie, het normale, enz.) een verdediging vindt.

De verhouding van "fascisme" tot conservatisme behoeft enige verheldering. Ook "fascisme" heeft verschillende betekenissen die sterk variëren naar reikwijdte. Als belangrijk kenmerk dat

fascisme (in de tamelijk ruime zin waarin ook het nationaal-socialisme eronder valt) van conservatisme onderscheidt is in elk geval te noemen het uitdrukkelijk voorstaan van vernieuwing: evenals het conservatisme doet het fascisme een beroep op oude waarden en symbolen, en keert het zich tegen uitwassen van modernisme, maar tegelijk wil het een "nieuwe orde", een nieuwe elite, een nieuw leiderschap; net als conservatisme verdedigt het sociale ongelijkheid, maar het wil tegelijk bestaande vormen van ongelijkheid doorbreken - in oppositie tegen bijv. de "decadente" aristocratie, het grootkapitaal, het "vermolmd" staatsbestel (11). Dit geeft het fascisme zijn specifieke dubbelzinnigheid: tegelijk volks en elitair, het leiderschapsprincipe vooropstellend en zich kerend tegen heersende groepen, zowel "herstel" als "vernieuwing" predikend. De grenzen met conservatisme zijn nochtans niet scherp te trekken.

Conservatisme in Nederland

We volstaan met enkele korte notities. In het Nederland van de 19e eeuw ontbreekt een krachtige conservatieve beweging in reactie op liberalisme en socialisme. De *conservative mood* in de bovenlaag van de samenleving was, zeker tot omstreeks 1850, zeer sterk, maar dit betrof een nogal zelfgenoegzaam en vanzelfsprekend conservatisme, dat dichtbij Mannheim's - en Weber's - "traditionalisme" (12) stond. Dit kan verklaard worden uit het ontbreken van een machtige adel die zich bedreigd voelde door een opkomende bourgeoisie. De topplaag van de Nederlandse samenleving was al eeuwenlang van overwegend stedelijk-burgerlijke aard en had zich tegelijk de veilige positie van een aristocratie verworven. In deze burgerlijk-aristocratische elite werden - vooral in de eerste helft van de 19e eeuw - elementen van organicistisch en liberaal conservatisme door elkaar gemengd: enerzijds werden de denkbeelden van Malthus over het verband tussen armoede en overbevolking en, wat later, de klassiek-economische leer van staatsonthouding gretig aanvaard; anderzijds toonde zich een traditioneel stands- en gemeenschapsbesef, volgens hetwelk de standen welke een van God gegeven plaats in de samenleving innamen en op de leden van de hogere standen de plicht rustte om door het bedrijven van liefdadigheid blijf te geven van enige bekommernis om het lot der armen (13). Bij iemand als J. de Bosch Kemper, een van de belangrijke Nederlandse sociologen *avant la lettre*, is deze combinatie van organicistisch en liberaal conservatisme heel duidelijk te vinden (14). Ook uitgesproken liberalen zoals Thorbecke hanteerden een organicistisch maatschappijbeeld. En latere meer progressief georiënteerde liberalen als H.P.G. Quack deden juist een beroep op organicistische denkbeelden om in verzet tegen het laissez-faire-liberalisme hervormingen te bepleiten (15).

Een krachtig anti-liberaal, organicistisch conservatisme deed zich in Nederland wel gelden in de calvinistische Réveil-beweging. In de geschriften van Da Costa, Groen van Prinsterer en Abraham Kuyper zijn alle elementen van dit conservatisme, in soms extreme vorm, terug te vinden (16). Het Réveil mondde echter

uit in een emancipatiebeweging van zich achtergesteld voelende "kleine luiden", die alleen al vanwege die sociale kenmerken niet een zuiver conservatieve beweging kon zijn.

Na de Eerste Wereldoorlog groeiden de denkbeelden van leidende liberalen en calvinisten naar elkaar toe; met de beëindiging van de Schoolstrijd en de ook in andere opzichten geslaagde emancipatie van calvinisten verwaterde de "antithese" van Kuyper. Calvinisten gingen het belang van het vrije ondernemerschap benadrukken, liberalen de onvervangbare waarde van onze Christelijke beschaving (17). Beide groepen vonden elkaar in een gemeenschappelijke angst voor socialisme, klassenstrijd en revolutie en in een gemeenschappelijke afkeer van vergaande staatsbemoeienis. Dit hernieuwd samengaan van liberaal en organicistisch geïnterd conservevisme werd op bijna perfecte wijze belichaamd in Colijn, de voorman van de Anti-Revolutionaire Partij en gedurende de jaren dertig minister-president van verschillende kabinetten: zelf voormalig koloniaal militair en groot-ondernemer, krachtig pleitbezorger van een straffe handhaving van orde en gezag, behept met een spontane afkeer van economische hervormingen en uitbreiding van sociale voorzieningen, flinkheid naast godsvrucht en gehoorzaamheid tot de hoogste deugden rekenend, - deze man was in de jaren dertig waarschijnlijk de meest gevierde politicus van Nederland, hoewel hij met zijn economisch beleid de depressie eerder versterkte dan tegenging. In dit klimaat vond de roep om Eenheid en Orde veel weerklank en moest, vooral vóór 1935, de parlementaire democratie het bij velen (niet alleen fascistten) ontgelden als de bron van verdeeldheid en chaos.

Alle genoemde varianten van conservatisme vonden in de jaren dertig talrijke aanhangers, en vaak werden de op het eerste gezicht meest uiteenlopende varianten door dezelfde mensen aangehangen: het ideaal van een organische samenleving, van een ware gemeenschap; de anti-reformistische ondersteuning van het vrije ondernemerschap en de vrije concurrentie; het flinkheidsideaal, gecombineerd met het idee dat iedereen uiteindelijk voor zichzelf moest zien op te komen; de nadruk op biologisch bepaalde, natuurlijke ongelijkheid en de bezorgdheid om biologische degeneratie; de verering van Gezag en Orde; het idee van de noodzaak van een of meer leidende elites. Dergelijke gedachten waren op onduidelijke wijze gecombineerd in fascisme en nationaal-socialisme, maar werden ook door de felste bestrijders van fascisme en nationaal-socialisme gehanteerd. Met elkaar maken ze een belangrijk deel uit van het culturele klimaat waarbinnen de Nederlandse sociologie van de jaren dertig vorm kreeg.

1. Het keuzeprobleem

Een onderzoek naar "conservatisme en sociologie" wordt niet alleen bemoeilijkt door het feit dat men het begrip conservatisme moet precisieren alvorens ermee te kunnen werken, maar ook door onduidelijkheden rond de aanduiding "sociologie". Het gaat hier om sociologie-beoefening in Nederland in de jaren dertig. Wanneer men spreekt over die periode, dan vallen al gauw de namen van Mr. S.R. Steinmetz, één der eerste pleitbezorgers van de sociologie in ons land en van Mr. W.A. Bongers, Nederlands eerste hoogleraar in de sociologie.

Maar er was meer. Op het congres van de NSAV dat aan de beoefening van sociologie en antropologie in de jaren dertig was gewijd, merkte Ellemers op dat de sociologie beoefening in deze jaren veel sterker "pluralistisch" was dan bijvoorbeeld wordt gesuggereerd door Van Doorn in zijn *Beeld en Betekenis van de Nederlandse sociologie*. Misschien is men na de oorlog het belang van anderen dan de "Steinmetzianen" voor de sociologie enigszins gaan onderschatten, omdat het vooral de promovendi van Steinmetz en zijn leerling en opvolger Ter Veer waren, die de nieuwe leerstoelen in de sociologie gingen bezetten. Deze "golf van benoemingen" heeft wellicht degenen, die later op de jaren dertig terugkeken, het zicht benomen op mensen als J.J. von Schmid, privaatchoort in de sociologie te Leiden, de uitgeweken Duitse filosoof en socioloog Helmuth Plessner, die in Groningen doceerde, Rudolf Kuyper, bijzonder hoogleraar in de marxistische sociologie te Utrecht en de eveneens uitgeweken hoogleraar in de rechtssociologie Hugo Sinzheimer. Ook is men vaak geneigd het werk te verwaarlozen van Leidse ethnologen, Utrechtse sociaal-geografen, marxistische theoretici in en ter linkerzijde van de SDAP, katholieke sociologen en protestante sociologen. Figuren als P.J. Bouman, F.L. Polak en J. Bierens de Haan behoren evenmin tot de groep rond Steinmetz.

In de volgende paragrafen zullen we uit deze veelheid een kleine keuze doen. In de eerste plaats bespreken we enkele "inleidingen" in de sociologie.

In de jaren dertig verschenen er, voorzover wij konden nagaan, in Nederland vijf boeken, die een algemene inleiding in de sociologie beoogden te bieden: P. Endt, *Sociologie* (1931), S.R. Steinmetz, *Inleiding tot de sociologie* (1931), J.J. von Schmid, *Hoofdpijnen der sociologie* (1937), J. Bierens de Haan, *Gemeenschap en maatschappij* (1939) en P.J. Bouman, *Sociologie, Begrippen en Problemen* (1940) (18). Die boeken waren niet bedoeld als "propedeuse" voor eerstejaars-studenten in de sociologie - die bestonden nog niet. Het waren veeleer algemene beschouwingen rond een nieuwe wetenschap, waarover "het grote publiek" steeds vaker hoorde, zonder precies te weten wat deze nu eigenlijk inhield. Dat men zich vooral ook op "leken" richtte, blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat Steinmetz zijn inleiding publiceerde bij de

volksuniversiteit en Endt de zijne bij de wereldbibliotheek. Het boek van Von Schmid, hoewel verschenen bij de arbeiderspers en volgens het voorbericht mede bedoeld voor "den algemenen lezer", is een uitzondering: dit heeft meer het karakter van een sociologisch handboek.

Wij hoopten dat deze werken ons inzicht zouden geven in conservatieve trekken van wat deze auteurs als "sociologie" presenteerden aan een algemeen geïnteresseerd publiek. We wilden inleidingen van Nederlandse schrijvers onderzoeken die in ons land waardering ondervonden (zoals kan blijken uit recensies) en veel gelezen werden. Dat laatste is moeilijk achterhaalbaar, maar het kan enigszins blijken uit herdrukken en uit verwijzingen in het werk van anderen. Het boekje van Endt werd slecht ontvangen. In *Mensch en Maatschappij* had Bongers er geen goed woord voor over. Of het nu Endt's identificatie van "de" sociologie met de benadering van Von Wiese en diens leerlingen betrof, dan wel zijn gewoonte om de derde letter van de naam Quetelet met een *accent aigu* te sieren, overal bespeurde Bongers de tekenen van onkunde bij deze redacteur van de Wereldbibliotheek. Dit boekje lieten we buiten beschouwing. Ook de inleiding van Von Schmid onderzochten we niet verder, nadat we hadden bemerkt dat hij een systematisch en historisch overzicht gaf van een aantal belangrijk geachte sociologische theorieën uit het verleden. Kwalificaties als "conservatief" of "progressief" waren op dit encyclopedisch opgezette boek niet van toepassing.

De werken van Steinmetz, Bierens de Haan en Bouman daarentegen leenden zich goed voor ons onderzoek. We hebben de indruk dat ze veel gelezen werden (Steinmetz en Bouman beleefden herdruk op herdruk) en ze bevatten beschouwingen waarin varianten van conservatisme zonder geforceerde interpretaties kunnen worden onderscheiden. Ze bleken sterk te verschillen. De mate waarin de ideeën van elk dezer schrijvers door anderen werden gedeeld, is moeilijk na te gaan. Het feit dat alle drie deze boeken, zoals we zullen laten zien, een (heel verschillende) conservatieve ondertoon hebben, mag niet tot de conclusie leiden dat "de Nederlandse sociologie" in de jaren dertig gedomineerd werd door een conservatieve maatschappijvisie. De enige gerechtvaardigde conclusie is dat wie tussen 1930 en 1940 een contemporaine, Nederlandstalige inleiding in de sociologie zocht, een boek in handen kreeg, waaruit een zeker soort conservatisme sprak.

Daarnaast bespreken we de voor ons doel belangrijkste kenmerken van enige "klassieke werken" uit de onderzoekstraditie van Steinmetz en de zijnen (19). Deze studies, die behoren tot de paradepaardjes van de sociografische school konden ons, naar we hoopten, enig inzicht verschaffen in de rol die conservatieve denkbeelden mogelijk speelden in het werk van die zeldzame onderzoekers, die in de jaren dertig "veldwerk" verrichtten.

Tenslotte komen enkele jaargangen aan de orde van het tijdschrift dat het meest voor dit onderzoek in aanmerking kwam: *Mensch en Maatschappij* - het enige blad immers dat in die dagen aan de beoefening van, onder andere, de sociologie gewijd was.

Ook in *onze* keuze van materiaal zijn Steinmetz en zijn leerlingen op de voorgrond aanwezig: één van de inleidende boeken, die we bestudeerden, werd door Steinmetz geschreven; hij bezat een grote invloed in de M&M-redactie en hij was de inspirerende kracht achter de sociografische studies. De Amsterdamse sociografen verdienen deze betrekkelijk grote aandacht wel, want in de jaren dertig publiceerden zij hun "klassieke" onderzoeken - de meest interessante sociologisch georiënteerde "veldstudies", die men destijds in Nederland aantrof. Maar hoe belangrijk ze in deze tijd ook zijn geweest, ze representeerden slechts één richting temidden van een veelheid van sociologische benaderingen. Ook aan die andere benaderingen zullen wij enige aandacht schenken.

2. Inleidingen

A. Steinmetz' Inleiding tot de sociologie

In dit boekje van Steinmetz vindt men passages, die hem duidelijk onderscheiden van het "organicistisch conservatisme" en hiermee verband houdende stukken, die hem stempelen tot een radicaal verkondiger van wat we "biologistisch conservatisme" hebben genoemd.

Steinmetz keert zich telkens tegen reïficerend taalgebruik. Reeds in het eerste hoofdstuk merkt hij op: "Alleen de enkeling denkt en voelt en wil. De bewering, dat de gemeenschap dit zou doen, ware niet de grondgedachte van de Sociologie, maar integendeel haar opheffing, daar dan toch de groep niet meer het verband der eenlingen zou zijn, door hun voelen, denken, begeren en willen ontstaan en saamgehouden, maar zelf een individu, geen samenstel meer, maar een vaste klomp. Men hoede zich ervoor als voor de doodelijke pest, beeldspraak en opblazing met werkelijkheid te verwisselen. Het onderzoek dier sociale werkelijkheid heeft geen erger vijand" (p. 31). In het hoofdstuk "De gemeenschap en hare ziel" wordt gepolemiseerd tegen Durkheim en Levy-Brühl (Steinmetz' spelling), tegen het idee van een "substantiële kollektieve ziel", van een "volksziel" en van een "kollektieve geest" (pp. 150 e.v.). Hoewel men veel meer van dit soort waarschuwingen kan vinden (bijv. pp. 186-187) houdt de schrijver zich zelf vaak niet aan zijn voorschriften. Zo schrijft hij ergens "de groep doet als zoodanig ervaringen op" (p. 131) en elders: "Maar de maatschappij komt hier wel degelijk tusschenbeiden! Zij reageert onbewust, maar ook bewust, met overleg en opzet" (p. 164). Toch zijn deze uitspraken met de andere te verzoenen, wanneer men veronderstelt dat de schrijver zulke zinnen zou laten vallen onder de categorie van de "bewuste beeldspraak", de "verkorte uitdrukking" voor iets veel ingewikkelders (p. 153). (20).

In een tirade tegen onder anderen Durkheim, merkt Steinmetz op dat de stelling dat het geheel - de samenleving in dit geval - "in de hoogste, allerhoogste mate" afhankelijk is van de samenstellende delen - de individuele mensen in dit geval - met zich

meebrengt dat de kwaliteit van dat geheel staat of valt met de kwaliteit van die delen. "En vandaar", schrijft hij, "de zeer gerechtvaardigde neiging onder de sociologen, om zich met herkomst en verbetering van dat materiaal bezig te houden. Hoevele steenen staan den architect ter beschikking, wat is hun kwaliteit, hoeveel moeten worden afgekeurd? Wie of wat zorgt hiervoor?" (p. 159).

Deze passage is de schakel tussen Steinmetz' nadrukkelijk atomistische benadering en zijn ideeën over de betekenis van eugenetiek voor de sociologie. Het hoofdstuk "De gemeenschap en hare ziel" wordt dan ook "logisch" gevolgd door het hoofdstuk "De individuen en de eugenetiek", waarin het verder gaat over de kwaliteit, de herkomst en de verbetering van het materiaal". Eugenetiek omschrijft Steinmetz als "de studie van de voorwaarden, die de geboorte beheersen van sociaal wenschelijke personen" (p. 164) (21). Wat Steinmetz wenselijk acht, wordt tien pagina's later duidelijk: "Een grotere of een kleinere insprekeling (in de groep) van edele en krachtige karakters, van hooger begaafden (genieën en talenten), een belangrijk procent van stoere werkers, van kloeke "pflichttreue" mannen van de daad, het niet zelden voorkomen van ondernemende en verstandige mensen, - aard en kracht van iedere groep wordt door deze verhoudingen voor een groot deel bepaald. Hetzelfde geldt natuurlijk voor de onwenselijke karakters, van de verstandelijke zowel als van de moreel niet volwaardige." (p. 175). Sociologen moeten zich volgens Steinmetz met deze karaktertypen (hij denkt hierbij aan de typologie van de door hem zeer bewonderde Heymans (22)) en met hun spreiding in de groep bezighouden, want dat is "voor het werken van die groep van de allergrootste, ja van beslissende betekenis." (p. 174).

Zo maakt Steinmetz de aangeboren karaktereigenschappen tot een hoeksteen van zijn sociologie. Hij acht nader onderzoek naar "volkskarakter", "raskarakter" en rasmenging dan ook zeer gewenst en van groot praktisch belang (p. 147). Hoe meer een volk "bezwaard is door een overgroot getal van onvolwaardigen en ongewenschten", des te minder kracht zal het hebben "om zijn taak te volbrengen." "Omgekeerd: wanneer de gemeenschap een groot aantal van kloeke, gezonde mannen en vrouwen telt, zoo zal zij meer kunnen volbrengen op ieder gebied." (p. 132) Op deze manier verplaatst Steinmetz het onderscheid tussen "onvolwaardige" en "hooger begaafde" mensen naar het niveau van volken, rassen en soms van de geslachten, zodat hij bijvoorbeeld kan opmerken: "kinderen en vrouwen neigen van nature meest in hooge mate en zonder dat bedwinging noodig is tot "(...)" onderwerping, tot bukken en kruipen" (...) "Ook vele lagere volken, de Negers naar het schijnt in het bijzonder, en ook zeer vele mannen in de hoogere volken (neigen hiertoe)." (p. 194) Zijn de individuele karakterverschillen eenmaal op een collectief niveau overgebracht, dan wordt het ook mogelijk om er de sociale ongelijkheden niet alleen tussen meer en minder "volwaardige" individuen, maar ook tussen die collectiviteiten mee te verklaren. De zucht tot zelfverheffing en de neiging tot onderwerping "vergemakke-

lijken de gehoorzaamheid en maken daarmee de sociale hiërarchie en de organisatie eerst mogelijk" (p. 194). Zo kan men de macht van mannen over vrouwen, van blanken over negers, van volken met een sterke vertegenwoordiging van "stoere" mannen over volken, die niet zo'n groot contingent dapperen weten op te leveren, in biologische termen rechtvaardigen.

Uit dit boekje spreekt op verschillende plaatsen een biologisch conservatisme. In ander werk van Steinmetz kan men ook ideeën vinden, die nog wat duidelijker thuis horen in de collectivistische versie van het sociaal-darwinisme. De in 1929 verschenen studie *Soziologie des Krieges*, een bewerkte en uitgebreide uitgaven van een in 1907 verschenen boek (*Philosophie des Krieges*) toont hiervan vele voorbeelden.

De *Inleiding* is geschreven in een gematigder stijl dan enkele andere geschriften van dezelfde auteur. Zo is er hier sprake van een architect, die slechte stenen zou moeten afkeuren, maar die beeldspraak wordt niet geconcretiseerd. In een artikel uit 1917, waarin Steinmetz een eugenetisch programma schetst, is hij veel explicieter. Daar is bijvoorbeeld sprake van een "verbod van huwelijk voor zéér duidelijk gebleken ongeschikten, zoals zwaar erfelijk belasten, erge recidivisten in misdaad, ook in dronkenschap" (23). Dit stuk werd in het in 1933 aan Steinmetz gewijde herdenkingsnummer van *M&M* nog eens geprezen als "nog zeer actueel" door M.A. van Herwerden (*M&M*, 1933, p. 27). Ook deze andere literatuur brengt ons ertoe in Steinmetz een socioloog te zien, wiens opvattingen thuis horen in de biologisch conservatieve traditie.

B. P.J. Bouman, Sociologie, begrippen en problemen

Dit boek toont naar onze mening de kenmerken van een zeer radicaal soort organicistisch conservatisme.

Het onderscheid tussen "levensgemeenschap" en "maatschappij" keert telkens in het boek terug. Al waarschuwt ook Bouman voor de gevaren van de organische metafoor, toch beschrijft hij de "levensgemeenschap" in organische termen: "Evenals de cellen van een plant een geheel vormen of de verschillende organen van het menselijk lichaam functioneel samenwerken, zijn de individuen van een levensgemeenschap nauw verbonden". (p. 45) Deze samenlevingsvorm vindt men in de dorpsgemeenschappen, terwijl de steden "atomistische opeenhopingen van individuen" tonen (p. 48). In een paragraaf over "Dorp en stad" wordt dit onderscheid uitgewerkt. Elders schrijft hij "dat voor alle levensgemeenschappen toegewijde gehoorzaamheid en opofferingsgezindheid kardinale deugden zijn, terwijl in maatschappelijk-individualistische groepsverband plicht en recht den vollen nadruk krijgen" (p. 54).

Bouman neemt waar dat de "levensgemeenschappen" terrein verliezen op de "maatschappelijk individualistische groepsverbanden." "De ontbinding van de oude levensgemeenschappen, in het bijzonder de aantasting van de gezinseenheid en de ondermijning van de dorpsgemeenschappen door het veld winnen van de geld-

huishouding en door den trek naar de groote steden, veroorzaakte een atomiseering, die de samenleving steeds meer den typischen "maatschappij"-vorm gaf." (p. 81) Deze ontwikkeling betreurt hij. Ze leidt bijvoorbeeld tot "verzwakking van het zedelijk-normatief oordeel" (p. 106) en tot een "crisis der zekerheden" (p. 116). Wellicht heeft de "ontbinding van vele oude levensgemeenschappen" ook de criminaliteit doen toenemen (p. 122), wat des te ernstiger is, daar criminaliteit is: "een sociaal ziekteverschijnsel waaronder de geheele gemeenschap lijdt" (p. 123). In dit verband spreekt Bouman over de "sociale structuurcrisis" (p. 115) die de contemporaine samenleving ondergaat en in een van de laatste paragrafen gaat hij in op de "cultuurcrisis", die hiermee samenhangt.

Alle ware cultuur, zegt hij hier, draagt een harmonisch karakter en een "algemeene wanverhouding tusschen de verschillende cultuurelementen" moet wel leiden tot "een heftige cultuurcrisis" (p. 167). Dit is momenteel het geval: autoriteit is vervangen door kritiek, hiërarchie door nivellering, geloofsdeemoed door zelfvertrouwen (p. 167), men overschat schromelijk de economische, materialistische, rationele, technische elementen en dit brengt de cultuur uit balans. De enige mogelijkheid om deze tendens te keren is een zeker "cultureel leiderschap", het herstel van verloren gegane hiërarchie. In de huidige crisis willen de "culturele elite's" echter hun leiding gevende functies steeds minder vervullen. Hoe de schrijver zich het politiek leiderschap (één van de vormen van cultureel leiderschap) voorstelt, blijkt uit zijn opmerking dat een staatsman "wil hij *leiding* geven (...) slechts tot op zekere hoogte democraat kan zijn." (p. 172) Het hele boek door worden problemen van leiderschap en gehoorzaamheid sterk benadrukt.

Onze kwalificatie "organicistisch conservatisme" wordt ook bevestigd in andere delen van het betoog, die we hier niet zullen behandelen. Wel willen we noemen: een sterk holisme, een bijna karikaturaal functionalisme (24), idealisme, een romantisch irrationalisme.

De begrippen "volksgeest" en "volksziel" gebruikt de schrijver tussen aanhalingstekens in een passage over "de jongste Deutsche literatuur". Hij noemt die begrippen hier ontoereikend en distantieert zich duidelijk van de Duitse rassenleer. Maar het betoog is juist bedoeld om het bestaan te suggereren van "een collectieve psyche, die in de diepten van een collectief onderbewustzijn schijnt te wortelen" (p. 74). Deze collectieve psyche zou toebehoren aan "het volk" en dat volk werd gedefinieerd als "een culturele groep, waarvan het saamhorigheidsgevoel in laatste instantie op afstamming berust." (p. 73). Volgens Bouman is het voordeel van deze definitie, dat hij de opvatting, die de gemeenschappelijke cultuur accentueert combineert met "de theorie, die den nadruk legt op ras- of stamverwantschap." (p. 73).

In deze speciale vorm van organicistisch conservatisme meenden we elementen van de maatschappijbeschouwing der nationaal-socialisten te herkennen. Dit oordeel werd versterkt, toen we stuit-

ten op een in 1935 gepubliceerde brochure van Bouman, *Structuur-crisis en nationaal-socialisme in Nederland*. We kwamen hier de in *Sociologie* ontvouwde opvattingen opnieuw tegen, maar nu in een andere samenhang, namelijk ter ondersteuning van een betoog, dat wij moeilijk anders konden lezen dan als een poging om begrip te wekken voor de maatschappij-beschouwing van het nationaal-socialisme.

De passages in het boekje *Sociologie*, die ons het meest troffen als verwant met bepaalde nationaal-socialistische denkbeelden, troffen we overigens onderanderd aan in de derde druk van dit boek, die in 1947 verscheen.

C. J. Bierens de Haan, Gemeenschap en maatschappij

Ook Bierens de Haan gaat uit van het onderscheid tussen *Gemeinschaft* en *Gesellschaft*. We willen ook zijn benadering "organistisch conservatief" noemen. Maar dit conservatisme wordt veel sterker getemperd door een nadruk op de relativiteit van meningen en door de aanwezigheid van elementen, die in het geheel niet conservatief te noemen zijn.

Het boek is opgezet als een uitvoerig essay rond enkele belangrijke sociologische kernbegrippen: maatschappij, gemeenschap, groep, volk, staat, cultuur. De betiteling "Inleiding tot de sociologie" is misschien een te schoolse aanduiding voor deze studie. Het boek heeft iets onconventioneels: er is geen voorwoord, geen index, slechts één enkele voetnoot (waarin wordt uitgelegd dat het woord "arisch" niets met ras te maken heeft, maar op een taalgroep betrekking heeft, p. 198) en er worden vrijwel geen namen of boektitels genoemd.

Een uitzondering daarop is Tönnies, wiens befaamde boek wordt genoemd, wanneer de schrijver de begrippen gemeenschap en maatschappij introduceert (p. 84). Kenmerkend voor de maatschappij acht hij "haar *onpersoonlijk* karakter" (p. 85) en het feit dat "belangen en macht" de verhoudingen tussen mensen beheersen. (p. 87). In de gemeenschap worden menselijke relaties vooral bepaald door "de dieper in de ziel gewortelde persoonlijke verhouding." Ook Bierens de Haan identificeert "stadsleven" met "maatschappij" en "platteland" met "gemeenschap" (bijv.: pp. 88-90). Hij constateert de overgang van het eerste naar het tweede type en ook hij slaat dit proces met bezorgdheid gade: "In de ontwikkeling der laatste eeuwen (...) is een dreigende ontbindende tendens tot uiting gekomen: het losser worden van de natuurlijke banden van groepsgemeenschap in het algemeen. De gemeenschap werd meer en meer opgelost in de maatschappij." (pp. 82-83).

De opmerking dat het gezin de groep is "welke op de meest volstrekte wijze gemeenschap belichaamt" (p. 81) hoort thuis in dit conservatieve patroon.

Het in onze omschrijving voornaamste kenmerk van conservatisme, treft men telkens in dit boek aan. Sociale ongelijkheid acht de schrijver van nature gegeven: "Iedere groep behoeft leiding"

(p. 66). In de "ideale, harmonisch opgebouwde maatschappij," die Bierens de Haan voor ogen zweeft, vindt men "een evenwichtige verhouding (...) tusschen de verschillende standen, waarbij aan iederen stand een maatschappelijk bestaan verzekerd zou zijn, overeenkomend met zijn maatschappelijke functie." (p.112). De laatste zinswending suggereert een functionalistische verklaring van sociale stratificatie en inderdaad komt men zinnen tegen, die doen denken aan Davis & Moore: "zij die voldoen (...) aan de behoeften en wenschen die feitelijk in het maatschappelijk leven tot uiting komen, verkrijgen door de vervulling daarvan de daaraan verbonden bevoorrechte positie." (p. 116).

Kenmerken van de biologistisch -conservatieve wijze van denken ontbreken bij deze schrijver. In een betoog over het volkskarakter trekt hij de psychische overeenkomsten tussen mensen ten gevolge van gemeenschappelijke afstamming in twijfel en legt nadruk op omgevings-factoren. Als sociologisch relevante factoren zijn volgens hem begrippen als "ras" en "bloed" te verwaarlozen. Men moet slechts rekening met ze houden voorzover ze een functie vervullen in politieke stromingen en nationalistische ideologieën (pp. 187-200).

Verrassend is de belangrijke plaats, die in dit boek is ingeruimd voor het begrip *macht*. "Macht is een primair element in het maatschappelijk leven", zegt de schrijver en in welke idealistische en soms zelfs hoogdravende termen hij de staat ook beschrijft, toch merkt hij enkele malen op dat de macht van de staat in laatste instantie berust op het monopolie over de middelen van fysiek geweld (p. 132 e.v. en 215 e.v.).

Dergelijke opmerkingen verwacht men niet bij een schrijver, wiens belangrijkste begrippen tot de organicistisch conservatieve traditie behoren. Om dezelfde reden is ook het feit dat hij de organische metafoor afwijst onverwacht. De maatschappij is *niet* "een organisme, waarin ook ieder onderdeel, hoewel medelevend, onzelfstandig deel is van het geheel, functioneërend volgens het vaste "plan" dat in het geheel tot uiting komt en dat de functie der deelen en den opbouw van het geheel beheerscht. De maatschappij is *historische werkelijkheid*" (p. 29). Een enkele maal bedient hij zich toch van organicistische beeldspraak (p. 154 bijvoorbeeld), maar dat is uitzonderlijk; over het algemeen weet hij dit soort wendingen te vermijden.

Een belangrijk woord in dit boek is "massa". Een van de somberste aspecten van de overgang van "gemeenschap" naar "maatschappij" acht Bierens de Haan het ontstaan van "de massamensch" bij wie respect voor "persoonlijkheid" heeft plaatsgemaakt voor de cultus van de "collectiviteit". De typische massamens is "de groote-stadsmensch, een van organische binding losgemaakt atoom in de massa." (p. 180). Deze massamens laat zich gemakkelijk manipuleren en vooral daarin ziet de schrijver grote gevaren. Wie de massa naar zijn hand weet te zetten, maakt zich meester van "een redeloos middel tot het vormen en vestigen

van zijn politieke macht." (p. 184). Zijn boek staat dan ook in het teken van de afschuw over wat zich in Duitsland afspeelt. "Het zijn geen theoretische problemen", merkt hij in het begin op over de thematiek van zijn boek. Achter deze vragen immers staan "dreigende massale machten, staat het gevaar van maatschappelijke ontwrichting, van geestelijke verwildering en culturele inzinking." (p. 15).

De houding van afschuw jegens en angst voor "de massa" kan men in verband brengen met de elitistische positie, die we eerder omschreven. Het is een houding, die men in de jaren dertig vaker ontmoet. Een destijds bijzonder populair boek als *In de schaduwen van morgen*, van J. Huizinga, toont eveneens een organicistisch conservatisme, een aristocratische aversie tegen de massa (Huizinga spreekt van "het gepeupel") en een weerzin tegen alles wat naar fascisme riekt, inclusief die fascistische denkbeelden, die verband houden met de organicistisch-conservatieve denktraditie (bijvoorbeeld: verheerlijking van "het volk", verheerlijking van het irrationele). Een destijds veel minder bekend boek als *Van oude en nieuwe Christenen* van Menno ter Braak kan met niet conservatief noemen, maar wel treft men ook daar een sterk antifascisme en een afkeer van de massa in aan. Zowel Ter Braak als Huizinga verwezen hierbij naar het in 1933 vertaalde werk van Ortega y Gasset, *De opstand der horden*, waarin weerzin tegen de massa in een wel zeer rauwe vorm het hoofdthema is.

Bierens de Haan's boek behoort tot deze stijl van denken, waarin "cultuurpessimisme" en een elitistisch getint conservatisme nauw verbonden zijn met een diepe afschuw van fascisme en nationaal-socialisme.

3. Sociografische onderzoeken

We begonnen de sociografische onderzoeken te lezen met een vermoeden: we verwachtten passages te zullen vinden, waarin het landelijk leven min of meer zou worden geïdealiseerd en het "opdringen van de moderne cultuur" zou worden betreurd. Dit bleek een verkeerde verwachting te zijn. Het *Gemeinschaftsdenken* treft men in deze literatuur niet aan. Integendeel: sommige van deze auteurs kennen grote positieve waarde toe aan de modernisering van het platteland.

Dat was ook niet zo vreemd. Het organicistisch conservatisme met zijn romantische visie op het agrarische gemeenschapsleven was de stijl van denken, die Steinmetz - we zezen daar al op - krachtig afwees en ook bij zijn leerlingen bestreed. Omdat al deze studies onder leiding van Steinmetz tot stand kwamen (veel ervan waren proefschriften), ligt het voor de hand dat men er geen sporen van dit soort conservatisme in zal aantreffen. Wel vindt men in de meeste van deze studies biologische argumenten. Vooral de aandacht voor een, meestal grotendeels erfelijk geacht, volkskarakter, was opmerkelijk.

Zelfs in een voortreffelijk werk als dat van Hofstee wordt uitvoerig geschreven over het karakter van "de Oldamsters." De auteur ontwerpt een methode om dit karakter te bepalen, en gaat in op de vraag in hoeverre het karakter erfelijk bepaald is. (Hofstee, pp. 22-100). In een boek waarop Hofstee zich beroept, namelijk *Het Nederlands volkskarakter en het socialisme* (1934) van J.P. Kruyt, neemt deze met meer nadruk en stelligheid dan in zijn proefschrift (*De onkerkelijkheid in Nederland*) aan dat verschillen in aangeboren psychische eigenschappen tussen groepen de basis vormen van sociale verschillen. De belangrijke rol van de erfelijkheid in psychische trekken acht hij "bewezen." (Kruyt, p. 26).

Deze ideeën over "volkskarakter" stelden ons voor verschillende problemen. Op ons maakten ze een conservatieve indruk, maar waren ze dat ook binnen onze omschrijving van conservatisme? Op zichzelf behoeft een theorie volgens welke de bewoners van Leeuwarden van nature een ander "karakter" bezitten dan die van Den Haag nog geen conservatieve strekking te hebben. Er is pas sprake van conservatisme, wanneer men "verschillen" verandert in "ongelijkheden". Wanneer het karakter van de Hagenaars meer "wenselijke" elementen bevat dan dat van de Leeuwarders (bijv.: intellectuele gaven, moed, vasthoudendheid) dan kan het onderscheid hiërarchisch worden en vervolgens bepaalde vormen van overheersing (bijv. den Haag over Leeuwarden) rechtvaardigen (of juist ondermijnen). Hoe geruisloos zo'n overgang van "nevenschikking" naar "onderschikking" gemaakt kan worden, toont het boekje van Steinmetz dat we eerder bespraken. Voorts kan worden opgemerkt dat aan sociale formaties, zodra men ze op een biologische wijze "verklaart", automatisch een hoge mate van stabiliteit wordt toegeschreven. Ook dat is een conservatieve implicatie van sociografische beschrijvingen die veel gewicht toekennen aan het erfelijke "volkskarakter." Ideeën over "volkskarakter" kunnen ook een belangrijk onderdeel worden van nationalistische ideologieën; ze kunnen zulke ideologieën (die de "eenheid" van "het volk" benadrukken) een soort wetenschappelijk fundament verschaffen. Omdat nationalisme dikwijls nauw verweven is met conservatisme, is ook dit mogelijk gebruik van theorieën over erfelijk nationaal volkskarakter een reden om die theorieën te associëren met conservatisme.

Dit alles neemt niet weg dat een uitwijding over "volkskarakter" in een studie uit de dertiger jaren helemaal niet behoeft te betekenen dat het betoog verder conservatieve trekken bezit.

Al vindt men in de sociografische traditie weinig sporen van conservatisme, men treft er wel dikwijls *conventionalistische* opmerkingen in aan. Een passage als van ter Veen, die opmerkt dat men in de Haarlemmermeerpolder de "moreele steun (miste, die de bewoners) in een normale omgeving bewaard zou hebben voor velerlei afdwaling" (p. 113) verwijst naar normen, waarover de schrijver geen verschil van mening mogelijk achtte.

4. Mensch en Maatschappij

Drie jaargangen van *Mensch en Maatschappij* in de jaren dertig - één uit het begin (1931), één uit het midden (1935) en één uit het eind (1940) - hebben we grondig bestudeerd. Het even nauwgezet doornemen van alle banden zou zeer tijdrovend zijn geworden en het minder precies doornemen van de jaargangen 1932-1934 en 1936-1939 gaf ons de indruk dat het beeld dat de drie bestudeerde jaargangen opleverden, door deze andere jaargangen niet gewijzigd werd. Deze inhoudelijke stabiliteit van het blad heeft te maken met de stabiele redactie: van de elf namen der redacteuren, die op het eerste nummer van 1925 prijken, waren er in 1940 nog tien ongewijzigd.

M&M was het enige Nederlandse tijdschrift voor sociologie, maar het was dat niet alleen. Op het eerste nummer van 1925 stond te lezen: "Tijdschrift voor anthropologie, psychologie, erfelijkheidsleer, eugenetiek, praehistorie, ethnologie, sociografie, sociologie, criminologie, ethiek en rechtsfilosofie." Ook dat stond er in 1940 nog steeds op. Dit maakt het zoeken naar "varianten van conservatisme in de sociologie" moeilijk, want een meerderheid van de hoofdartikelen (waartoe we ons hier beperken) had weinig of niets met sociologie te doen (25).

Dit kleine onderzoekje leverde de volgende conclusies op:

- De meeste artikelen, die van 1931 tot en met 1940 in *M&M* verschenen konden niet worden beschreven in termen van "conservatief" en "niet-conservatief". Ze onttrokken zich, soms omdat ze zeer "technisch" waren (bijv. de ethnologische stukken), soms omdat ze beschrijvend waren (bijv. de sociografieën) aan een dergelijke kwalificatie. Veel stukken hadden weinig met sociologie te maken, bijvoorbeeld artikelen over grafologie, psychiatrische diagnostiek of bepaalde folkloristische gebruiken. Zulke stukken vielen ook buiten onze beoordeling.

- Er bleken enkele artikelen te zijn met een progressieve inslag. In de drie nauwkeurig onderzochte jaargangen vonden we slechts drie of vier stukken die conservatief kunnen heten (26).

- Omdat we ook hebben gelet op de houding tegenover het nationaal socialisme nog een opmerking daarover. In *M&M* besteedde men van oudsher veel aandacht aan rasverschillen en aan eugenetiek; daarom was het belangrijk dat in *dit* blad artikelen stonden, waarin de nazistische rassentheorieën en eugenetische plannen door experts werden ontmaskerd als "mythe's" en "wanen". Over antisemitisme werd uitsluitend geschreven met het doel het te bestrijden. Met één of misschien twee uitzonderingen toonde niemand enige sympathie voor de maatschappijvisie van het nationaal-socialisme. Verschillende auteurs lieten hun afschuw van die theorieën duidelijk blijken.

- In *M&M* werd over de grote sociale en politieke vragen, waarvoor men zich in de dertiger jaren in Nederland gesteld zag, niettemin erg weinig geschreven. Er waren uitzonderingen, zoals Jan Romeins NSV-rede "Over de menselijke waardigheid", die in de jaargang van 1938 werd afgedrukt. Maar over het algemeen werden de vragen, die toch voor velen de meest urgente

moeten zijn geweest op sociaal gebied, niet aan de orde gesteld. We willen met deze opmerking niet de indruk wekken dat dit in de hedendaagse sociologische tijdschriften wel het geval zou zijn.

De uitkomst dat *M&M* in de jaren dertig geen duidelijk conservatieve trekken vertoonde, zal sommigen misschien verrassen. Een vluchtige blik in oude jaargangen, doet al gauw het idee postvatten, dat sociologie in de jaren dertig een "rechts" vak was: cultureel antropologische stukken werden afgewisseld door artikelen over schedelomvang, stukken met goede demografische analyse's ("kwantitatieve bevolkingsvragen") stonden tussen eugenetische betogen ("kwalitatieve bevolkingsvragen").

In dit geval is de eerste indruk misleidend. Vakken als fysische antropologie en erfelijkheidsleer, die in *M&M* beoefend werden, waren en zijn natuurlijk niet inherent conservatief. Hun uitkomsten kunnen op tal van manieren misbruikt worden, maar dat geldt ook voor uitkomsten van andere soorten van onderzoek. Onderzoeken naar verschillen tussen rassen - zelfs naar psychische rasverschillen - behoeven niet per se conservatief te zijn.

Het feit dat eugenetische, rastheoretische en fysisch-anthropologische artikelen in *hetzelfde blad* werden geplaatst, waarin ook sociologische en sociografische studies voorkwamen, wekt vooral de suggestie van "conservatieve sociologie-beoefening".

De hedendaagse lezer, die *M&M* kent als een vakblad voor sociologen vergeet dan dat het dat in de jaren dertig niet was. *M&M* was een tijdschrift, waarin *elf* "verwaarloosde wetenschappen" een gezamenlijk onderkomen hadden gevonden. Het was evenzeer een blad voor fysisch-anthropologen als voor sociologen en sociografen. De gebrekkige specialisatie van wetenschappen, die de mens als biologisch interessant wezen bestudeerden en die welk zich op sociologisch en psychologisch kwesties van "mens en maatschappij" concentreerden wekt de ongerechtvaardigde indruk van conservatisme.

Die indruk kon ook ontstaan door het *conventionalisme* van veel auteurs. Er werd geschreven over "zedelijk verval", over "moreel peil", over "anti-sociaal gedrag". Het culturele relativisme, dat het uitgangspunt vormde voor de meeste ethnologische stukken (een mooi voorbeeld is Den Hollanders bijdrage over peyote-gebruik bij Noordamerikaanse indianen) manifesteerde zich veel minder bij degenen die de eigen samenleving onderzochten. Dit ontbreken van distantie ten aanzien van de eigen waarden maakt op een hedendaagse lezer een conservatieve indruk.

Ook in de redactie van *M&M* had S.R. Steinmetz een belangrijke stem. In de correspondentie van *M&M*-redacteuren over artikelen voor het blad is menig briefje te vinden, waarin hij in barse volzinnen zijn afkeuring uitspreekt over bepaalde stukken. Binnen de redactie bestond een soort taakverdeling voor de beoordeling van stukken; de sociologische en sociografische bij-

dragen kwamen terecht bij Bonger en bij Steinmetz. Het is dus niet vreemd dat organicistisch conservatisme moeilijk te vinden is, want betogen, die daarin uitblonken, werden waarschijnlijk geregeld getroffen door Steinmetz' veto. In dat opzicht zullen Steinmetz en Bonger niet van mening hebben verschild. Het is verder denkbaar - maar dit zou men moeten nagaan door een nauwkeurig onderzoek van het archief van het blad - dat artikelen met een liberaal-conservatieve of biologisch-conservatieve inslag, die in Steinmetz' ogen nog wel genade konden vinden, door Bonger werden afgekeurd. In elk geval maakt de aanwezigheid van Bonger en Steinmetz als - speciaal voor sociologische bijdragen verantwoordelijke - redacteurs in de redactie van *M&M* het geringe aantal artikelen, waaruit een duidelijk conservatisme sprak, begrijpelijker.

5. Conclusie

Zelfs wanneer men met duidelijke omschrijvingen werkt van conservatief en van sociologie blijkt het soms moeilijk om een artikel of boek te classificeren als al dan niet conservatief. Het lijkt vanzelfsprekend dat een artikel, dat conclusies bevat die goed passen in het door ons omschreven conservatieve denken, als conservatief moet worden aangemerkt. Toch is dat niet altijd het geval. Soms geraakt een onderzoeker tot uitkomsten, die hij onprettig vindt, omdat ze in strijd zijn met wat hij had verwacht en gehoopt, maar waarvan hij meent dat hij als man van de wetenschap gehouden is ze te publiceren. Het artikel van zo'n socioloog zouden we niet willen kwalificeren als conservatief (of progressief); het onttrekt zich aan zo'n betiteling. Het oordeel over de mate waarin een geschrift conservatief is, hangt mede af van de mate waarin de schrijver zijn tevredenheid over conclusies met conservatieve implicaties laat blijken. Als een onderzoeker over zulke uitkomsten bijvoorbeeld liet merken dat hij hierop had gehoopt en dat hij er blij mee was, dan vonden we zijn stuk conservatief. Dat was ook het geval als de wijze waarop zulke conclusies werden bereikt een geforceerde indruk maakte. De kwaliteit van het materiaal waarop de einduitspraken gebaseerd waren, speelde bij het oordeel dus een rol, waarbij rekening moest worden gehouden met het feit dat men in de jaren dertig soms met minder strenge maatstaven werkte voor wat voldoende evidentie is dan nu veelal het geval is.

Een duidelijk voorbeeld biedt het artikel van de "ethnoloog" Ronhaar: "Zijn inlanders en Europeanen intellectueel gelijkwaardig?", dat verscheen in *Mensch en Maatschappij* van 1935. De titelvraag was door een (Indonesische) auteur met "ja" beantwoord. Ronhaar meende dat dit bevestigende antwoord niet goed gefundeerd was en poogde aan te tonen dat er wel degelijk ruimte was voor twijfel aan de intellectuele gelijkwaardigheid van blanke Europeanen en gekleurde Indonesiërs. De "feiten" die Ronhaar opsomde waren echter een ratjetoe van min of meer racistische uitspraken, afkomstig uit (ethnologische) literatuur, uit kranten, uit rapporten van hoge koloniale functio-

narissen. Het gebrek aan kieskeurigheid bij de keuze der bronnen wekt de indruk dat de schrijver wel graag *wilde* tonen dat de intellectuele verschillen groot waren. Die conclusie nu is zeker rechtvaardigend voor de in de koloniën bestaande ongelijkheid tussen mensen van verschillend ras. We vinden dit dus een conservatief stuk, al laat zich de stelling verdedigen, dat Ronhaars omgang met "de feiten" meer zegt over de nogal naïeve wijze waarop sommige leerlingen van Steinmetz het adagium "Laat de feiten spreken" opvatten, dan over mogelijk conservatieve bijgedachten.

In veel gevallen was dus de beslissing over de vraag of een stuk conservatief moest heten of niet, een tamelijk gecompliceerde: de aard van de uitkomsten, de kwaliteit van de argumenten, de mening van de auteur over wat hij had gevonden, de opinies die hij terloops liet blijken, soms ook de reacties van anderen op zijn werk, dat alles bleek soms van belang te zijn voor dit oordeel.

Diverse algemeen beschouwende werken, zoals de besproken inleidingen, hadden echter een vrij duidelijke ideologische "lading": in de talrijke onbekommerd waarderende uitspraken, de vlotte, empirisch weinig verantwoorde generalisatie en de selectieve nadruk op bepaalde aspecten van menselijke samenlevingen waren de ideologische voorkeuren van de schrijvers te herkennen.

In hoeverre is de sociologie van de jaren dertig - althans het door ons bestudeerde gedeelte daarvan - nu conservatief te noemen in het licht van het in die tijd heersende "culturele klimaat"? We mogen ervan uitgaan dat sociologische verhandelingen, alleen al door hun wetenschappelijke pretentie, in het algemeen minder openlijk een bepaalde ideologie uitdragen dan geschriften en redevoeringen met directe politieke of morele bedoelingen. Inderdaad konden in de behandelde periode de verschillende varianten van conservatisme onomwondener en "brutaler" worden gehoord in de toespraken van prominente politici en gelezen in toonaangevende tijdschriften en dagbladen, zo is onze indruk (27).

Ook als we hiermee rekening houden, menen we te kunnen concluderen dat de sociografische onderzoeken en de artikelen die werden gepubliceerd in *Mensch en Maatschappij* over het algemeen minder conservatief waren dan het "culturele klimaat" in het Nederland van de jaren dertig zou doen verwachten. De inleidende werken waren meer met dat "klimaat" in overeenstemming. Deze in vergelijkende termen geformuleerde, conclusie geven we met enige voorzichtigheid. Voor een goede beargumentering ervan zou het wenselijk zijn de dominantie van conservatieve denkbeelden in de bestudeerde periode uitvoeriger te bespreken dan in het kader van dit stuk mogelijk was.

In een sociologische studie van de geschiedenis van de sociologie is vooral het verband belangrijk dat men kan leggen tussen sociologische opvattingen en maatschappelijke ontwikkelingen in dezelfde tijdsperiode. In de praktijk van het onderzoek blijkt

het vaak erg moeilijk om die opdracht te verwezenlijken. Het begrip "ideologie", zoals wij dat hier gebruikt hebben, kan fungeren als verbindende schakel tussen enerzijds de in een bepaalde periode dominerende ideeën in de sociologie en anderzijds de in diezelfde periode gangbare opinies in bijvoorbeeld de pers en de literatuur en in het politieke leven. Die tweede categorie van denkbeelden zou men vervolgens in verband moeten proberen te brengen met bepaalde ontwikkelingen in de toenmalige samenleving.

In dit stuk is dat laatste - de moeilijkste opgave van de kennissociologie - haast niet aan de orde geweest. Hopelijk biedt dit artikel wel een aanzet tot onderzoek in die richting.

NOTEN

- * Deel I van dit stuk is geschreven door Nico Wilterdink, uitvoerig besproken met Bart van Heerikhuizen en daarna geheel herschreven. Deel II is op dezelfde manier, maar dan andersom, tot stand gekomen. Beide auteurs voelen zich in de eerste plaats verantwoordelijk voor hun "eigen" deel.
- 1. Bijv. De Jong (1969), Van Galen Last (1969).
- 2. De term "conventionalisme" in (ongeveer) deze betekenis is ook te vinden bij Verwey-Jonker, p. 67 en Hoogerwerf, p. 53.
- 3. Zie bijv. Nisbet (1952 en 1966), Goudsblom, pp. 140-145, De Jager, pp. 84-92. Anderen identificeren conservatisme-in-het-algemeen eveneens overwegend met wat hier "organicistisch conservatisme" is genoemd, maar voegen er elementen van "liberaal conservatisme" bij (bijv. Rossiter 1962; Middendorp, i.h.b. pp. 98-103).
- 4. Zie speciaal voor de V.S.: Hofstadter (1955).
- 5. De uitdrukking "liberaal conservatisme" wordt o.a. ook gebruikt door Couwenberg, p. 178 e.v., en - met een streepje tussen beide woorden - Von der Dunk (1976), o.a. p. 99.
- 6. In de meest specifieke betekenis is "elitisme" speciaal verbonden met de politieke en organisatiesociologische theorieën van de "machiavellisten" Mosca, Michels en Pareto. In een ruimere, hier gehanteerde betekenis heeft het elitisme betrekking op al die ideeën die het onderscheid benadrukken tussen een of meer elites, gekenmerkt door bijzondere bekwaamheden, en de massa. Het elitistisch conservatisme onderscheidt zich van het organicistisch conservatisme, doordat in de eerstgenoemde stroming de natuurlijke bekwaamheden van de leidende groepen vooropstaan, niet hun traditionele rechten ontleend aan titel of bezit, en de mensen buiten de leidende groepen als een amorfe massa worden gezien, niet als deel uitmakend van functionele sociale eenheden. Van het liberaal en biologisch conservatisme onderscheidt het elitisme zich in de nadruk op het georganiseerde karakter van de leidende groepen. Deze "ideaaltypische" onderscheidingen zijn in de werkelijkheid niet zo eenvoudig te maken; zoals in de tekst opgemerkt, vermengden elitistische ideeën zich met organicistisch en biologisch conservatisme.
- 7. Bijv. Huntington, p. 453 e.v.
- 8. "Sociale ongelijkheid" wordt hier steeds in hiërarchische zin opgevat, m.a.w. als sociale verschillen *plus* waardering van die verschillen in.

termen van "hoger" en "lager" (rijk en arm, machtig en onmachtig, meer en minder prestige, etc.).

9. Vgl. Ossowski, hst. IV, X en XII.
10. Deze omschrijving is niet volkomen nieuw. Heel dicht in de buurt komt de definitie van Hoogerwerf (p. 28): "Onder politiek conservatisme of politieke behoudzucht wordt in dit boek verstaan een opvatting, gekenmerkt door het doel de in de samenleving bestaande ongelijkheid ten aanzien van de verdeling van een bepaalde waarde volgens een bepaald verdelingscriterium onveranderd te laten." Vrijwel alle auteurs die kenmerken van "het" conservatisme opsommen, noemen daarbij wel een of meer die "verdediging van bestaande sociale ongelijkheid" inhouden (bijv. Rossiter 1968). Vgl. Middendorp, die - ietwat onduidelijke - kritiek levert op Hoogerwerf's definitie (pp. 56-57), maar wel tot uitspraken komt als: " (...) conservatism has especially tended to legitimize the position of the aristocracy (or the upper classes) (...) " (p. 109), en: "Conservatism opposes freedom which has egalitarian consequences in a moral sense, but it does not oppose freedom which has *inegalitarian* consequences in a "non-moral" (i.e. economic) sense" (p. 110, het onderscheid tussen "moreel" en "economisch" is natuurlijk aanvechtbaar). Vgl. bijv. ook Kuin (pp. 14-15), die zeven kenmerken van "het progressieve denken" (tegenhanger van conservatief denken) noemt, waarvan de eerste vier een streven naar vermindering van ongelijkheid inhouden.
11. Vgl. Moore (i.h.b. pp. 447-452) voor een vergelijkende analyse van fascisme in-ruime-zin. Zie ook Schöffner (hst. 1) over de nazi-ideologie. Schöffner vermeldt dat voorlopers van het nationaal-socialisme als Ernst Jünger, Von Salomon e.a. wel zijn aangeduid als "conservatief-revolutionairen", een benaming die de dubbelzinnigheid aardig uitdrukt.
12. Mannheim, pp. 411-418.
13. De Vrankrijker, pp. 32-64; Brugmans, hst. 5.
14. Knegt (1975).
15. Van Heerikhuizen (1976).
16. Zie over Abraham Kuiper: Van Weringh (1967).
17. Von der Dunk (1975).
18. Als zesde inleidende sociologieboek kan worden genoemd *Inleiding in de sociologie* (1938) van V. Leemans. Dit Belgische boek werd echter in Nederland weinig gelezen.
19. We lazzen Blonk, van Eck, van Heek, Hofstee, Kruijt en Ter Veen.
20. Toch vindt men soms ook bij Steinmetz elementen van een organicistisch conservatisme. Zo noemt hij bijvoorbeeld het gezin "de essentiële kiemcel van de maatschappij" (p. 199). Ook in zijn grote werk *Sociologie des Kriegen* treft men soms organicistische redeneringen aan (bijvoorbeeld pp. 221 e.v.; op p. 689 gebruikt Steinmetz zelfs de organische metafoor).
21. Veel van de in deze paragraaf geciteerde passages uit Steinmetz' *Inleiding* staan in deze vorm alleen in de eerste druk. De bewerker van de drie herziene uitgaven, Prof. J.P. Kruijt, verving zulke fragmenten soms door zelfgeschreven stukken, soms ook liet hij ze staan en leverde in een voetnoot scherppzinnig commentaar (zodat de vierde druk soms de indruk wekt een dialoog van Steinmetz en Kruijt te zijn) en soms schraptte hij passages, die hem onjuist voorkwamen.
In dit geval verwees hij in een noot (Steinmetz, 1958, p. 117) naar een eerdere noot (p. 94), waarin hij de problemen behandelde, die het begrip "sociaal wenselijk" opriep.
De wijze waarop Kruijt zijn taak als bewerker opvatte is in het weten-

- schappelijke bedrijf nogal ongebruikelijk. In de leerboeken-literatuur voor het lager- en middelbaar onderwijs is het een gewone gang van zaken. Een nauwkeurige vergelijking van de vier drukken van Steinmetz' *Inleiding* levert een interessant beeld op van de ontwikkeling, die de sociologie in Nederland doormaakte tussen 1931 en 1958.
22. In G. Heymans' boek *Speciale Psychologie* (1929) wordt een typologie van "temperamenten" gepresenteerd, die in Nederland zeer populair werd. Heymans was in deze jaren in ons land een van de beroemdste psychologen. Sinds zijn jongensjaren was hij een vriend van Steinmetz en de twee geleerden koesterden voor elkaars werk bewondering.
 23. S.R. Steinmetz, "De eugenese als ideaal en wetenschap", in: *De toekomst der maatschappij* (negen voordrachten voor de Amsterdamse Studenten Vereniging voor sociale lezingen). Amsterdam, 1917, pp. 117-150.
 24. De geschiedenis van het functionalistisch denken in de sociologie begint meestal bij Durkheim en loopt dan via enige Engelse etnologen naar de sociologiebeoefening in Amerika. Over de invloed van het Duitse denken op het functionalisme wordt zelden geschreven. Het is daarom interessant dat Bouman in een rijtje voorlopers van de sociologie vier Duitse denkers noemt: "Voorlopers van een methodisch autonome sociologie waren in het laatst van de 18de en in het begin van de 19de eeuw Fichte, Novalis, Adam Müller, Hegel, enz." (p. 13). De aard van zijn functionalisme wordt kernachtig uitgedrukt in de zin "Alle levensvormen benadert men beter met een teleologisch-finalistische beschouwingwijze dan met causaal-analytische redeneringen". (p. 23). Dit functionalisme verschilt ook van het angelsaksische in de sterk historische benadering en in een meer uitgesproken verheerlijking van het gemeenschapsleven.
 25. Elk nummer van *M&M* bevatte in deze tijd enkele "grote" artikelen, boekrecensies, een rubriek VARIA en vaak een afdeling met mededelingen van het Bureau voor Anthropologie. In dit stuk gaat het uitsluitend over de "hoofdartikelen". De boekrecensies lazen we wel. Hieruit kwam hetzelfde beeld naar voren als uit de groot gedrukte stukken. Alleen in de jaargang van 1931 troffen we onder de boekrecensies enkele besprekingen aan op eugenetisch gebied, waarin een nogal rauw soort "rassenhygiëne" weinig kritiek ontmoette. Wanneer een stuk in twee afleveringen verscheen, telden we het dubbel, omdat zulke artikelen meestal twee maal zo lang waren als de andere. Voor de classificatie van een artikel als "sociologisch", "sociografisch" enz. maakten we gebruik van de systematische index op de jaargangen 1925-1950, samengesteld door I. van Hulten, die in 1951 verscheen.
 26. Een artikel van Rudolf Steinmetz, de zoon van S.R. Steinmetz over Stefan George en zijn kring, dat verscheen in de jaargang van 1931 is een extreem voorbeeld van elitistisch conservatisme. Hier en daar komt men fascistisch aandoende opvattingen tegen. Een dergelijk artikel hebben we verder nooit in *M&M* aangetroffen. In twee artikelen uit de jaargang 1935, het ene over de vraag of "inlanders" en "Europeaanen" intellectueel gelijkwaardig zijn, het andere over de ontwikkeling van de "Europeesche maatschappij in Nederlands Indië gedurende de laatste 100 jaar", troffen ons redeneringen, die de (raciale) ongelijkheid in Nederlands koloniën rechtvaardigden. Een tweedelig artikel van H.N. ter Veen in de jaargang van 1940 over "sociale zorg en sociale planmatigheid" bevatte enkele conservatieve passages.

27. Zie hierover L. de Jong's *Voorspel* (vooral het vierde hoofdstuk: een conservatief land) en H. van Galen Last's *Nederland voor de storm*.

LITERATUUR

- Bierens de Haan, J., *Gemeenschap en maatschappij*. Haarlem, 1939.
- Blonk, A., *Fabrieken en mensen. Een sociografie van Enschede*. (diss.) Amsterdam, 1929.
- Bouman, P.J., *Structuurcrisis en Nationaal-Socialisme in Nederland*. Zutphen, 1935.
- Bouman, P.J., *Sociologie. Begrippen en problemen*. Nijmegen/Utrecht, 1940.
- Bouman, P.J., *Sociologie. Begrippen en problemen*. 3e gewijzigde druk. Nijmegen, 1947.
- Braak, M. ter, *Van oude en nieuwe christenen*. 1937.
- Brugmans, H., *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw, 1813-1870*. Utrecht/Antwerpen, 1971 (8e druk).
- Couwenberg, S.W., *De Strijd tussen Progressiviteit en Conservatisme*. 's Gravenhage, 1959.
- Doorn, J.A.A. van, *Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie*. Utrecht, 1964.
- Dunk, H.W. von der (1975), "Conservatisme in vooroorlogs Nederland", in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 90 (1975), pp. 15-37.
- Dunk, H.W. von der (1976), *Conservatisme*. Bussum, 1976.
- Eck, H.J. van, *Boeren en fabrieksarbeiders. Een sociografie van de gemeente Ede*. (diss.). Amsterdam, 1938.
- Endt, P., *Sociologie*, 1931.
- Galen Last, H. van, *Nederland voor de Storm*. Bussum, 1969.
- *Geesteswetenschappelijk onderzoek in Nederland, 1933-1943*. Amsterdam, 1948.
- Goudsblom, Johan, *Balans van de Sociologie*. Utrecht/Antwerpen, 1974.
- Heek, F. van, *Westerse Techniek en Maatschappelijk leven in China*. Enschede, 1935.
- Heerikhuizen, Bart van, "Sociologie in het werk van Quack", I en II, in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 3 (1976), pp. 33-50 en 303-327.
- Hofstadter, Richard, *Social Darwinism in American Thought*. Boston, 1955 (rev. ed.).
- Hollander, A.N.J. den, "Sociografie en sociologie" in: K.F. Proost en J. Romein, *Geestelijk Nederland 1920-1940, deel II*. Amsterdam/Antwerpen, 1948, pp. 119-145.
- Hoogerwerf, A., *Protestantisme en Progressiviteit*. Meppel, z.j.
- Huizinga, J., *In de Schaduw van Morgen*. Haarlem, 1935.
- Huntington, Samuel P., "Conservatism as an Ideology" in: *American Political Science Review*, 51 (1957), pp. 454-473.
- Jager, H. de, *Mensbeelden en maatschappijmodellen*. Leiden, 1975.
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel I: Voorspel*. 's Gravenhage, 1969.
- Knecht, Robert, "Jeronimo de Bosch Kemper, oftewel het remmend effect van de goddelijk-maatschappelijke ordening", in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 2, 1 (1975), pp. 90-104.
- Kruyt, J.P. 1933, *De Onkerkelijkheid in Nederland*. Groningen/Batavia, 1933.
- Kruyt, J.P. 1934, *Het Nederlandse Volkskarakter en het Socialisme*. Arnhem, 1934.
- Kuin, P., *Het Progressieve Denken over Samenleving en Bedrijf*. Haarlem, 1956.

- Mannheim, Karl, "Das konservative Denken" (1927), in: *Wissensoziologie* (hrg. Kurt H. Wolff), pp. 408-508. Berlin/Neuwied, 1964.
- *Mensch en Maatschappij*. De jaargangen 1931 tot en met 1940.
- Middendorp, C.P., *Progressiveness and Conservatism*. Amsterdam, 1976.
- Moore, jr., Barrington, *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Harmondsworth, 1969 (1966).
- Nisbet, Robert A. (1952), "Conservatism and Sociology" in: *American Journal of Sociology*, 1952, pp. 167-175.
- Nisbet, Robert A. (1966), *The Sociological Tradition*. London, 1970 (1966).
- Ortega y Gasset, José, *De opstand der horden*. (oorspronkelijk: *La rebelión de las masas*; vertaald door J. Brouwer), 's Gravenhage, 1933.
- Ossowski, Stanislaw, *Die Klassenstruktur im sozialen Bewusstsein*. Neuwied, 1962 (vertaald uit het Pools).
- Rossiter, Clinton (1962), *Conservatism in America*. New York, 1962 (sec. rev. ed.).
- Rossiter, Clinton (1968), "Conservatism" in: *International Encyclopedia of the Social Sciences*.
- Schmid, J.J. von, *Hoofddlijnen der Sociologie*. Amsterdam, 1937.
- Schöffner, Ivo, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden*. Arnhem/Amsterdam, 1956.
- Steinmetz, S.R., 1917, "De Eugenese als Ideaal en Wetenschap" in: *De toekomst der maatschappij*. Amsterdam, 1917. pp. 117-150.
- Steinmetz, S.R., 1929, *Soziologie des Krieges* (Zugleich zweite, vollständig umgearbeitete und erweiterte Auflage der *Philosophie des Krieges*, 1907). Leipzig, 1929.
- Steinmetz, S.R., 1931, *Inleiding tot de sociologie*. Haarlem, 1931.
- Steinmetz, S.R., 1958, *Inleiding tot de sociologie*, vierde druk, herzien door J.P. Kruyt. Haarlem, 1958.
- Veen, H.N. ter, *De Haarlemmermeer als kolonisatiegebied* (diss.) Groningen, 1925.
- Verwey-Jonker, H., "Het conservatieve denken", in: *Sociologisch Jaarboek*, V (1951), pp. 65-87.
- Vrankrijker, A.C.J. de, *Een Groeiende Gedachte*, Assen, 1959.
- Weringh, Jac. van, *Het maatschappijbeeld van Abraham Kuyper*. Assen, 1967.

P E R S O N A L I A

Dirk Bergvelt, geboren in 1950, studeerde sociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Werkt momenteel op het Research Instituut Gebouwde Omgeving.

Frank Bovenkerk, geboren 1943, studeerde culturele antropologie aan de Universiteit van Amsterdam. Momenteel werkzaam in de vakgroep Vergelijkende Sociaal-Economische Studiën van de R.U. te Utrecht. Promoveerde op een proefschrift over emigratie en retourmigratie van Surinamers uit Nederland (1976). Samen met Lodewijk Brunt auteur van *Binnenstebuiten en ondersteboven* (1976).

Lodewijk Brunt, geboren 1942, studeerde sociologie en antropologie aan de Universiteit van Amsterdam. Momenteel werkzaam in de vakgroep Vergelijkende Sociaal-Economische Studiën van de R.U. te Utrecht. Promoveerde in 1974 op *Stedeling op het platteland* (1974). Samen met Frank Bovenkerk: *De rafelrand van Amsterdam* (1977). Onderzocht o.a. - samen met Bovenkerk - de Amsterdamse sociografie in de jaren dertig.

Herman Feddema, studeerde sociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Probeert met zijn ene oog naar Italië en met zijn andere oog naar Azië te kijken zonder te loenzen. Bereidt onderzoek voor in Italië.

Paul K. Feyerabend, studeerde natuurkunde en filosofie en Wenen. Thans hoogleraar in de filosofie aan de Universiteit van Californië (Berkeley). Auteur van *Against Method*.

O.D. van den Muijzenberg, studeerde sociale geografie in Amsterdam, is nu hoogleraar in de sociologie en de moderne geschiedenis van niet-westerse volken, in het bijzonder die van Zuid- en Zuidoost-Azië, aan de Universiteit van Amsterdam. Promoveerde op een proefschrift over horizontale mobiliteit in Centraal Luzon. Werkt aan verschillende projecten, waaronder het natte-rijstbouw-project en het Philipijnen-project.

Pieter de Smit, slavist, en vertaler van Medvedevs *Laat de geschiedenis oordelen*.

Kornelis Veenstra, studeert sociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Bezigt aan een onderzoek naar agrarische verhoudingen en agrarische politiek in Portugal.

